

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№43

(18630)

2015 чылдың
апрель 23
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАРНЫ ЧУГААЛАШКАН

тин ерттен когараан Хакасияның чурттакчызы-биле. Апрель 21 2015 чыл. Абакан хоорай

луг хемчээлдиг өрттерниң уржукта-
найладырының айтырыгларының
зы-биле Абаканга, РФ-тиң Пре-
тизиниң удуртулгазы-биле болган
пел хуралга федералдыг сайыттар
киришкен.

вүлел хурал доозулган соонда Ты-
Баштыңы Шолбан Кара-оол РФ-тиң
ты камгалал болгаш айыыл-халап-
чайладыр талазы-биле херектер
Владимир Пучков, кадык кам-
сайыды Вероника Скворцова
ш күш-ажыл болгаш социал камга-
айыды Максим Топилин олар-биле
шкан.

олбан Кара-оолдун онза бай-
арны баш удур тодарадырының,

мониторингизиниң болгаш шалыпкын хем-
чег алырының талазы-биле Кызылда, Ще-
тинкин-Кравченко кудумчузунда туттунуп
турар регионнар аразының төвүнүң тудуун
доозарын дүргедедириниң дугайында ди-
лээн Владимир Пучков кичээнге алган.
Ол объектиге, төлөвилел езугаар, бассейн
турар ужурлуг, ооң тудуун чоокку үеде
эглээри чугула деп, Тываның Баштыңы
демдеглээн. Владимир Пучков чогуур ай-
тыышкынны ол-ла черинге чагыргазында
кижилерге берген.

Республиканың социал-экономиктиг
хөгжүлдизинче уланган хемчеглериниң
бо чылдың апрель 14-те РФ-тиң Чазааның
Даргазы Дмитрий Медведевтиң бадылаа-
ны планынче кирген Тывада эң үр тудуп

турар тудугларның бирээзи — терапия
корпусунун оран-савазының тудуун дарый
кылып доозарын Шолбан Кара-оол кадык
камгалал сайыды Вероника Скворцова-би-
ле чугаалашкан. Республиканың ол объек-
тизи РФ-тиң Кадык камгалал яамызының
контролюнга турар дээрзин В. Скворцова
бүзүрөткен. Ооң чугаалап турары-биле
алырга, тудугну доозар акшаландырыш-
кынны 2016 чылдың эгезинден берип
эглээри.

Тывага кээрин болгаш ооң перспек-
тивалары-биле таныжарынче Тываның
Баштыңы Шолбан Кара-оол кадык кам-
галал сайыды Вероника Скворцованы
болгаш күш-ажыл болгаш социал камгалал
сайыды Максим Топилинни чалаан.

«ЭКИ» ДЕП ҮНЭЛЭЭН

2014 чылда Тыва Республиканың
Чазааның кылып чоруткан ажылдары-
биле Чазак Даргазының оралакчызы
Органа Натсак Мөрен суурнуң чуртта-
чыларын таныштырган. Шынап-ла, Чазак
Даргазы Шолбан Кара-оол дыка хөй
ажылдарны кылганы чөптүг. Бүдүн өскүс
уругларны бажыңнар-биле хандырып
турары эки. Ол бажыңнарны алган уруг-
лар, оолдар даштыкы ажылдарны бот-
тары кылып, огородун база олуртур деп
бодаар мен.

Аарыгларны баш удур тодарадыр эм-
чилерниң Кызылдан көжүп чоруур брига-
дазы тускай дериг-херексели, шинчилел-
дери-биле уругларның, улуг улустарның
аарыын тодарадып берип турары чонга
ажыктыг. Бистиң уруувустун Эдуарда Ни-
колаевна Чанчыдайның чүрээнде бичии
кара чер бар дээрге-ле, дораан-на эмчи-
леп, Новосибирск барып, кестиргеш кел-
дивис. Ынчангаш 2014 чылда Чазактын
ажылын «эки» деп болур.

Чечек САДИ.
Мөрен суур.

«ДОТ ХАРЫЛЗАА»

Чаңгыс аай күрүне
шылгалдалары

Апрель 23-те 15.00 шактан 16.00
шакка чедир «Шын» солунуң редакция-
зынга 2015 чылдың Чаңгыс аай күрүне
шылгалдаларына (ЕГЭ) хамаарыштыр
«Дорт харылзаа» болур. Аңаа Тыва
Республиканың өөредилге болгаш
эртем сайыдының оралакчызы Свет-
лана Владимировна Ощепкова, Тыва
Республиканың өөредилгезиниң шы-
нарын хынаар институттун директору
Солаңгы Михайловна Середар, Тыва
Республиканың Өөредилге болгаш
эртем яамызының ниити билиг,
школа назы четпээн уругларның
болгаш тускай өөредилге килдизиниң
начальниги Ольга Александровна
Монгуш киржир.

2015 чылда ЕГЭ-де өскерилгелер,
чаартылгалар немешкени-биле респуб-
ликаның чурттакчы чонун «Дорт харыл-
заага» идепкейлии-биле киржип, сонуур-
гаан айтырыгларына харыыларны
алырынче кыйгырып тур бис. Айтыры-
гларны баш бурунгаар-даа азы «Дорт
харылзаа» үезинде-даа салып болур.
«Шын» солунуң электронуг почтазын-
че баш бурунгаар база чорудуп болур:
shyntuva@mail.ru, shyntuva@yandex.ru

Харылзаажыр телефоннар:
2-01-35, 2-30-69

Чагыдылга — 2015(II)

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2015 чылдың ийиги чар-
тыында «Шын» солунуң ча-
гыдылгазы Тываның бүгү поч-
та салбырларында болгаш
«Тывапечать» КХН-ниң киос-
килеринде бо хүннерде чоруп
турарын дыңнадып тур бис.

Ынчангаш «Шынны»
үезинде чагыдып алырынче
республиканың ырак-чоок
нарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту — бижикчиле-
сти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

оң-биле чергелештир чылдың ийиги чартыынга чедир ча-

гыдылгазы үстү берген номчукчулар бар болза, чурттап турар
чериниң аайы-биле почта салбырларынга болгаш «Тывапечать»
черлеринге дарый чедип, «Шын» солунну айлап чагыттырып
алырыңарны сүмеледивис.

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде
чагыдып номчуңар.
Чагыдылга уламчылап турар!

Индекс	3 айда	6 айда	1 чылда
11530 — хуу кижилерге	420,51	841,02	1682,04
31730 — организа- цияларга	450,51	901,02	1802,04

Улуг Тиилелгениң

Санал-оналдар, үнелелдер

ЭРТЕМДЕННИН САНАЛЫ:

«ОРУК ТУДАР ДЭЭНИ ЭКИ-ДИР»

РЭА-ның Сибирь салбырының бойдус курлавырларын комплекстиг шигээдип алырының Тыва институтунун эртемден секретары Валерий Котельников «ФедералПресс-ке» Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээнин дугайында Россияның Чазаның доктаалына хамаарыштыр тайылбыр берген.

Ол доктаал Кызыл — Курагино демир-орунун тудуунга, республика найысылалының аэропорт комплекзинин чаартып кылырынга, а ол ышкы Шушенское — Кызыл агаар оруун тургузарынга эгени салыр ужурлуг.

«Тывага демир-орун тударының дугайында шийтпир хүлээп алганы эки-дир. Маңаа доктаавас херек. Бистиң институту тудуун саналдап турары болза, демир-орун улаштыр — Моолче, оон чоорту Кыдаттын Урумчиже үнөр кылдыр тудары. Бо аажок солун угланышкын-дыр. Тывадан ажытыг казымалдарны чечени-даа казып тып болуру билдингир. Россияның улуг-улуг компаниялары Тываның казымал байлактарына негелдезин демир-орук чокта, чүгле 15-ле

хуу хандылар деп шыны-биле чугаалаар херек.

Ынчангаш республика бо айтырыгга доктаавас ужурлуг. Тываны дамчыштыр эртер оруктарның чаа-чаа аргаларын дилеп тывары чугула. Эрткен чылын федералдыг яамаларның төлээлери Шагаан-Арыг — Ак-Довурак — Абаза оруун тударын саналдап турдулар, ол чорук чаңгыс аай транспорт четкизинге Тываның элээн каш комбинаттарын харылзаштырып болур. Ындыг төлөвилел чогумчалыг. Транспорттан хоорук чоруктуң айтырыгларын шийтпирлеп болур.

Кызыл хоораның аэропортуң долу күш-биле ажылдадыр херек. Ол агаар-биле аргыштырылганың сөөлгү кызыгаары болбас ужурлуг. Энергетика хөгжүдөр аргалар база бар. Амгы үеде Кызылда ЧЭС-ниң айтырыгларын сайгарып ор бис. Ол төлөвилелдер экология айтырыглары-биле быжыг харылзаалыг болур ужурлуг.

Кыска тайылбыр

РЭА-ның Сибирь салбырының бойдус курлавырларын комплекстиг шигээдип алырының Тыва институтунун эртемден секретары Валерий Котельников.

Валерий Котельников — кадыг одаар чүүлдерниң, энергетиканың чаа технологияларының энергетиктиг болбаазырадылганың талазы-биле специалист. Ол 70 ажыг эртем ажылдарының автору, оон иштинде делегейниң 9 үндүрүлгелеринин автору. Оон ажылдап кылганы үзүк-соксаал чок кокстаашкынның ажылдап кылганы технологияларын үлетпүр бүдүрүлгезинде шигээдип ап турар.

Вячеслав ХОВАЛЫГ:

«КАДЫ АЖЫЛДААРЫНГА БЕЛЕН БИС»

Республиканың 1 дугаар эмнелгезинин улуг эмчизи, ТР-ниң Дээди Хуралының (парламентизинин) депутаты, ТР-ниң Медицина палатасының даргазы Вячеслав Ховалыг:

— Терапия корпусунун тудуун доозуп, ажылгалга кирип — республиканың чугула айтырыгларын бирээзи. Кызылдың Ленин кудумчузунун 44 дугаар бажынында терапия салбырын 1941 чылда туткан, эргижирзэн, оран-савазы биче болгаш аарыг кижилерге таарымча чок.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээнинче угланган хемчеглеринин бо чылдың апрель 17-де РФ-тиң Чазаның Даргазы Дмитрий Медведевтиң бадылааны планынче кирген Тывада эң үр тудуп турар тудугларның бирээзи — терапия корпусунун оран-савазының тудуун дарый кылып доозарын Шолбан Кара-оол кадык камгалал сайыды Вероника Скворцова-биле чугаалашкан. Республиканың ол объектизи РФ-тиң Кадык камгалал яамызының контролон-

га турар дээрзин В.Скворцова бүзүрөткен. Оон чугаалап турары-биле алырга, тудугну доозар акшаландырышкынны 2016 чылдың эгезинден берип эгелээр деп медээни дыңнааш, аажок өөрүп, аңаа идегеп, бүзүрөп тур бис.

Терапия корпусунун тудуу чедир тударында аңгыда, оон иштин дериг-херекселдер-биле хандылар апаар. Ынчангаш аңаа хей акша-төгөрик негетинери билдингир. Кардиология биле неврология салбырлары чурттакчы чоннуң саны-биле алырга, оруннар чедишпес. Эндокринология, токсикология салбырларының оран-савазын эмнелге кылдыр тутпаан. Терапия корпусун тудуптарга, хей нарын айтырыглар шийтпирлеттинип, оруннарны немээр арга тытып келир болгаш аарыг кижилерге бүгү-ле таарымчалыг байдалдар тургустуна бээр.

Бо тудуг чүгле эмнелге адырынга звес, а республиканың ниити сайзыралына улуг салдарлыг. Боттарывыстың талавыстан улуг күженишкынниг кады, демниг ажылдаарына белен бис.

ФЕДЕРАЛДЫГ ЧАЗАК БАДЫЛАА

Апрель 20-де Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол республиканың массалыг информация чепсектеринин төлээлери-биле ужуражылгага Тывада чурттап турар кижилер бүрүзүнүн амыдыралына онза ужуруткалыг болгаш өөрүнчүг медээни дыңнаткан. Федералдыг Чазак Тыва Республиканың 2015-2025 чылдарда социал-экономиктиг хөгжүлдээнин планын бадылаан. Д.А.Медведев ол документиге апрель 17-де ат салган.

Шынап-ла, бо өөрүнчүг медээ болбас аргажок, чүге дизе ында көрдүнгөн улуг төлөвилелдерни боттандырырынга херек акшатун оранчок хей, республика ону бодунун күжү-биле канчап-даа күүседип шыдаас турганы билдингир. Ында республиканың бурунгаар чүткүлдүг ажылдап-чурттаарына эргежок чугула бүгү хемчеглер көрдүнгөн. Ылаңгыя Тываның чурттакчыларының үндэзин ажылы — көдээ ажыл-агыйны сайзырадырын өске чугула хемчеглер-биле деңге көрүп, шээр мал, иви, чылгы малды өстүреринге чарыгдар хей акша-түннү бадылааны — бистиң чонувуска улуг деткимче-дир.

Делегей байдалы арай дүшкүрөп, дайын өртү ында-мында кыптыгып үнүп турар үеде, ылаңгыя акы-дунмалышкы Украинада байдал дүшкүрөп турда, кижиниң бажына кандыг бодал кирбес дээр. Россия кижилерниң үзел-бодалдарын,

рын турбуже, Россияның Чазак Кызыл — Курагино демир-орук шугумунун тудуун бир дугаар кол хемчег кылдыр көрүп, оон тудуунче үндүреринге 156 млрд. 944,4 млн. рубльди бадылааны Тываның чонунун идегелдиг келир үеде бүзүрелин быжыктары чугаажок. Россияның-даа, Тываның-даа удуртулгазынга хамаарыштыр оларның кылып турар ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр хоозун чүүлдер деп санап, чон ортузунга саймаарал хөөнүн доюлдуруксаар, боттарының херек кырында кылыпкан огулуг ажылы чок, чамдык кара сеткилдиг кижилерниң

гаг-шылаг чок чылыс күжүвүстүн, үр болгаш шай кыш-ажылывыстың тдир».

Шынап-ла, ыңдыг аргажок. Республика Ба Москваже каш удаа сурга бо төлөвилел дээш чегтерни» ажыдып, байдалынын бадыткап келбээ. Ол дугайында бистиң «Ш» лун доктаамал чырыдып Дарганың чүгле Москваже республиканың булун бүсургакчылаашкыннарын мал чырыдып турар сол чүге дизе чон чазак-чаг хүн бүрүде ажылын билге

Тываның чурттакчыларының үндэзиниң — көдээ ажыл-агыйны сайзырадырың чугула хемчеглер-биле деңге көрүп, шээр иви, чылгы малды өстүреринге чарыгдар акша-түннү бадылаан.

аксын РФ-тиң Чазаның даргазы Д.А.Медведевтиң ат салганы бо документ дуй шаапканы ол-дур. 2015-2019 чылдарның дургузунда туттунар бо демир-орук тудуу чеже-чеже ажылчын олуттарны тургузар деп, ону санавакса-ла, хей дээрзи билдингир.

Бо документиде бистиң Тываның бурунгаар хөгжүлдээинге эргежок чугула өске-даа төлөвилелдер кирген, оларның боттанышкынындан республиканың аргыжылгазы болгаш электри энергиязы-биле хандырылганы дорт хамааржыр.

ужурлуг. Ол дээш база кижилерден «Чазак-ч» солуну-даа диртип тур. Ономчуп турар кижилер «Шын» — чоннуң солуну. Ономчукчуларлыг, бижикчи солун-даа чок. «Шын» дег хей чагааларын парлап тур лун-даа чок.

Федералдыг Чазак о деткип турда, бодувустуң кызыл ажылдаарывыста чүүл, келир үевис хамаапар. Россия биле Тыва демнежилгезинин 100 чы федералдыг бюджетте млрд. рубльдин деткимчеган болгай бис. Республи экономиказынче 6 млрд. инвестицияларны кирип аргалыг болган бис. РФ-ти зааның бо деткимчези база даа артык ажыктыг болуруч жок, инвестициялар хейчирер дээрзинге бүзүрөп тур.

Чаа документинин иш «чажыттарын» ажыдып, Шолбан Валерьевич тайылбырды. Шушенскоеден агаар-шөөр улуг вольтулуг элешугуму республиканы дот биле хандырып шыдаары аңгыда, төпчүттүнгөн элешандырылганың системаз Тожуну база кирип аптар аны бээр. Оон аңгыда ырааккожуун, сумуларының чуртчыларына эң чугула чүүл-а шагнаң нарын харылзаа шур Амдыызында Спутник харызы-биле аргастанып турар (бибар, бирде чиде бээр) болза, карак чивеш аразында чедИнтернет харылзаалыг ала. Ол дээрже чүгле харылзаа аайрыын звес, а чугула экономик айтырыгларны шийтпирлээр бүзүрөлдиг базым-дыр.

Россияның Чазаның хууалганы бо улуг документиде салдынган, ам оон күүсөлдээш шалыпкын ажыл хайыгы үнөр. Аңаа база-ла, бир дугаарында, Тываның удуртулгазын оон командазының шийтпирүр-түннелдиг ажылы негетинер. Ол дугайында «Шын» сол тодаргайы-биле чырыдар дээр чугаажок.

Светлана БАЛЧЫ

Карак чивеш аразында чедер Интернет харылзаалыг апаар.

эргелерин кезээде эң кол кичээнге апар келген болгаш, чөптүг звес чорукка удурланып, чурттакчы чонунун изиг күзели-биле хамаарышпас чоруун илередип, бот-тускайлаң болуп алган Донецк болгаш Луганск республикаларының эрге-ажыын камгалажып, моральдыг болгаш материалдыг дуза-деткимчени көргүзүп турарын, муң-муң тонна чүөктөрлүг чеже-чеже улуг машиналар дистинчикеш, гуманитарлыг дузаның эм-таңын, аш-чегин, идик-хевин чедирип турарын көрүп, билип турар болгай бис. Ындыг берге байдалда чонга дузалашпайн, кымга дузалажыр боор дээрзин билип, чамдык сорулгалар аткаарлаардыр деп кижилер бодай бээр чорду. Тываже демир-орук тудуу ам база чүгле саазын кырында артары ол-дур, дайын өрттүн халавы аңаа моондак болуру ол-дур дээр бодаалдар кижиниң бажына ала-чайгаар кирип келир. Россия дайын өртүн болдурбас дээш акы-дунмалышкы чоннар аразында эп-чөптүг, бот-бодун билчип чурттазын дээш, бүгү кичээнге салып, бүгү хемчеглерни апар чоруп турарын бүдүн делегей көрүп тур ышкыжыл. Акша-түннү-биле санаар болза, чеже миллионнар олче үнүп турарын кичеглей бодаары берге звес.

Делегей байдалы мындыг на-

«КАЛЗАН НОМЧУЛГАЛАРЫ - 2015»

Апрель 17-де Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономика шинчилелдер институту Тыва Үндезин культура төвүгө Тываның Улустуң чогаалчызы, делегей чергелиг этнограф эртемден, төөгү эртемнеринин доктору Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның 90 харлаанынга база сураглыг тыва литература шинчилекчизи, фольклорист, чогаал критиги, филология эртемнеринин кандидаты Антон Каваевич Калзанның 85 харлаан оюнга, Россияда чарлат-тынган Литература чылынга болгаш Тыва Республикада Улусчу чаңчылдар чылынга тураскааткан республика чергелиг «Калзан номчулгалары - 2015» деп эртем конференциясын эрттирген. Аңаа эртемденнер, чогаалчылар болгаш филолог башкылар киришкен.

Конференцияның байырлыг кыдышынынга институттун ректору, төөгү эртемнеринин кандидаты М.М.-Б. Харуно-болгаш Тываның Улустуң чогаалчызы Ч.Ч. Куулар сөс илеткелчилерге чедиш-нерни күззэн. Пленарлыг эртемденнер ТГШИ-ниң фольклор секторунун башкарыкчы эр-м ажилдакчызы, филология эртемнеринин кандидаты З.Б. Иддан М.Б. Кенин-Лопсанның тем-шинчилел ажилынга; фольклор секторунун эргелек-чи, филология эртемнеринин кандидаты С.М. Орус-оол Калзанның аас чогаал ичинелеринге; литература секторунун эргелекчизи, фило-логия эртемнеринин кандида-ты А.А. Донгак А.К. Калзанның тика ажил-чорудулгазынга хаарыштыр база ф.э.к. З.Б. Иддан Антон Калзанның эр-м школазының дугайында ителдерни номчаан.

Төрзүн черинин төлөпиг олунуң тыва культураның, чечен чогаалдың ыралынга кириген үлү-гүгүгү хамаарышкан ажил-таныштырылганы үш-цияга уламчылаан. Бирги-ция Улустуң чогаалчызы, делегей чергелиг эртемден-этнограф, төөгү эртемнеринин доктору М.Б. Кенин-Лопсанның эмге болгаш чечен чо-гаа кириген үлүг-хуузунга аскааттыган. Ол секцияга чурттуң илеткелдеринин эртемден ТГШИ-ниң этно-графия секторунун эргелек-чи, т.э.к. С.Ч. Донгактың Кенин-Лопсанның этно-графияга эртем ажилдарын, а Үндезин культураны ка-«Диргизеринге» кириген үлүг дугайында бижзэн илти онзагай болган. Ол аш ТГТИ-ниң эртем се-ары, ф.э.к. Л.С. Мижиттиң Кенин-Лопсанның шүлүк-ринин талазы-биле кылган эртемденнери; Кызылдың 9-ар школа-гимназиязының а дыл, чогаал башкы-С.В. Шулуу-Маадырның Кенин-Лопсанның биче хем-идиг чогаалдарында чоннуң дыгларының кижизидик-тка-шынары» деп ажилы; а Үндезин культура төвүнүн чогаал талазы-биле спе-тизи, ТывКУ-нуң аспи-тызы М.В. Ондарның М.Б. Кенин-Лопсанның тыва чоннуң чылчаан культуразын амгы-нептередиринге хамаа-жан эртем ажилдарының ичинде илеткелдери үне-е төлөпиг болган.

Секцияның ажилының түң-үндө оң киржикчилери Кенин-Лопсанның чогаал-ын CD-дисктерге бижидип-теринин дугайында. На-

ционал музейге хамнаашкыга тураскааткан делегей чергелиг эртем конференциясын эртти-рерин, М.Б. Кенин-Лопсанның чечен чогаал болгаш эртем талазы-биле ажилдарын шин-чилээрин уламчылап, моногра-фия үндүреринге хамаарыш-тыр саналдарны кириген.

Ийиги секцияга моол шинчилелдер секторунун улуг эртем ажилдакчызы Л.К. Хертектиң критик А.К. Калзанның арттырып каан эр-тем өнчүзүн бүгү талазында өөренип шинчилээринин дуга-йында ажилы шылгараан. Ол А.К. Калзанның Тываның эртем болгаш культуразыга бодунуң балаттынмас изин арттырып каанын, оң хөгжүлдизинге улуг үлүг-хуузу киригеннерин баштайгы одуруунда тура-рын демдеглээн. Ажылда тайылбырлап турары-биле, А.К. Калзанга хамаарыштыр «шылгараңгай киж» («выдаю-щаяся личность») деп термин-ни ажылгап болур. Улуг эртем ажилдакчызы Любовь Херте А.К. Калзанның ажил-чорудул-газы база оң түңнелдери бо негелделерге дүгжүр дээрзин оң парлалгаа үнген болгаш хууда архивинде материал-дары бадыткап турарын дем-деглээн. Ынчангаш амгы Тываның эртем-культура де-легейинче ол бүгүн кирип, А.К. Калзанның хей талалыг ажил-чорудулгазын тускай эр-темниглер тус-тузунда шин-чилеп, архив материалдарын эртем эргилдизинче кирип, ол бүгүн артында оң сагыш-сеткилинин өртемчейин ажи-дары негеттинип турарын илеткелчи онзагай чугаалаан. ТГШИ-ниң эртем архивинин эргелекчизи В.С. Салчактың «А.К. Калзанның ажилдарын-да С.Пюрбюнуң намдары» деп илеткели база дыңнакчыларны сонуургаткан.

Эртем конференциязының киржикчилери А.К. Калзанның чырык адынга тураскаадып, аңаа «ТР-ниң эртемниң алдар-лыг ажилдакчызы» атты бол-гаш академик атты тыпсырын, эртемденниң «Тыва шии чогаа-лы» деп аттыг диссертациязын, оң архивте кадагалаттынып арткан ажилдарын парлады-рын, «Тыва литература 8-10-класстарга» деп өөредиге но-мун чырыкче катап үндүрерин, «Калзан номчулгаларын» 2-3 чыл болгаш эрттирерин санал-дааннар.

Үш дугаар секция – «Тыва литературада чаа чүүлдер болгаш чогаал критиказы». Ол бөлүктү сураглыг тыва критик, фольклорист, чогаал шинчи-лекчизи А.К. Калзанның эр-тем ажилдарын мөңгөждер болгаш Тывага чогаал кри-

тиказын сайзырадыр сорул-га-биле мөөрей хевиринге эрттирген. Ук бөлүккө дыл секторунун башкарыкчы эр-тем ажилдакчызы, ф.э.к. О.М. Сааяның амгы үениң тыва ыр-ларынга хамаарыштыр ажи-лы чыылганнарның сонуурга-лын оттурган. Илеткелчи амгы тыва эстрадада нептерей ырларының сөзүглелдеринге, артистеринин дикциязынга ха-маарыштыр чидиг айтырыгны көдүргөн. ТР-ниң Культура салгалын (төөгүнүн болгаш культураның тураскаалдарын) камгалаар албан черинин удур-тукчузу У.П. Бичелдей ук айты-рыгга тураскаадып, республика чергелиг семинар эрттирерин саналдаан.

Секцияның кол негелдизи чогаал критиказы-биле хол-башкан болгаш аңаа ханы сай-гарылгалыг, шүгүмчүлелдиг ажилдар тирилзэн. Бирги черни литература секторунун эрге-лекчизи, ф.э.к. У.А. Донгак (бо материалдың автору — ред.) Тываның Улустуң чогаалчы-зы А. Даржайың чогаалдыкчы ажил-чорудулгазынга хамаа-рышкан «Хамааты туруштуң чогаалчызы» деп илеткели-биле алган. Ийиги, үшкү че-рлерге ол-ла секторун эртем ажилдакчылары Шончалай Мааты-оолдун («Интернетте Буян Сеткилдин шүлүктөрүнүн сорунназы») болгаш БКУ-нун аспирантызы Шеңне Кужугеттин (Чаа үн (М. Шонча-лай) деп ажилдары төлөпиг болган. Оларга А.К. Калзанның уруу, Тываның Күрүнө лицейинин башкызы Каахема Антоновна Кагай-оол ачазының ажил-чорудулгазының бир чу-гула угланышыны — чечен чогаал критиказы моон-даа сонгаар сайзыразын дээш өг-бүлезинин өмүнээзинден акша шаңналдарын тывыскан.

Конференцияга республи-каның ырак-чоок кожуунна-рындан школа башкыларының Интернет харылзаазы-биле чо-руткан номчулгандан дашкаар кириштирген илеткелдери база солун болган. Оларга Уюк школазындан (Р.М. Донгак), Ак-Довурактың 3 дугаар школа-зындан (И.Ю. Кужугет, А.Х.С. Дайгиранзаа, К.Ч.Ооржак, С.А. Ооржак б.о.ө.), Элегес-Ак-сы — (Ч.А. Айыы), Чаа-Суур — (О.Н. Доспан) школаларының башкыларының ажилдары ха-мааржыр.

«Калзан номчулгалары» да-раазында 2-3 чыл болгаш эртер. **Уран ДОНГАК,** филология эртемнеринин кандидаты, ТГШИ-ниң эртем ажилдакчызы.

Дайын хоочуннарынга социал төлевир

1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Ти-лелгениң 70 чыл оюн таварыштыр Россия Федерацияның Президен-тизи Владимир Путинниң 2015 чылдың февраль 26-да үндүргөн 100 дугаарлыг Чарлыында дайын хоочуннарынга социал төлевирлерни хары угда тыпсы-рын көргөн.

Ол езугаар Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтеринге бол-гаш киржикчилеринге, назы чет-пээнде концлагерь, гетто болгаш өске-даа хорутдал черлеринге туттуруп чорааннарда, Ада-чурттуң Улуг дайынының база Финляндия, Япония-биле дайын үезинде өлгөн дайын киржикчилеринин болгаш мөчзүн дайын инвалидтеринин, киржикчилеринин дулгуяктарын-га чаңгыс катап бээр 7 000 рубль төлевирни тыпсыр.

Ол ышкаш 1941 чылдың июнь 22-ден 1945 чылдың май 9-ка че-дир тылга 6 айдан эвээш эвес үеде ажилдап турган ажил-ишчи-лерге (түр када эжелеткен ССРЭ-ниң девискээрлеринге ажилдап турган үелерден өскеде), Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде шылгараңгай ажил-ижи дээш ССРЭ-ниң орден-медальдары-биле шаңнатканнарда, нацист кара-

бажыңнарда, гетто, концлагерьлер-ге назы четкенде туттуруп турган кижилерге хары угда 3000 рубльди бээр көрдүнгөн.

Тыва Республикада ыңдыг төлевирлерни ниитизин-биле 600 ажыг киж алыр. Ол санда:

• Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалидтери — 21 киж;

• Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери — 18;

• «Бүззэлткен Ленинградтың чурттакчызы» хөрек демдектиг — 4 киж;

• Назы четпээнде концлагерь, гетто болгаш өске-даа хорутдал чер-леринге туттуруп чорааннар — 3;

• 5. Ада-чурттуң Улуг да-йынынга, Финляндия болгаш Япония-биле дайын үезинде мөчзүн киржикчилеринин болгаш киржикчилеринин дулгуяктары — 186;

• Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде тылга 6 айдан эвээш эвес үеде ажилдап турган ажил-ишчи-лер — 426 киж.

Хоочуннарда Улуг Тиелгениң 70 чыл юбилейинге уткуштур чаңгыс катап тыпсыр социал төлевирни Пенсия фондузу до-лузу-биле акшаландырып, апрель айның пенсиязы-биле кады оң төлөпгезин чорудуп эгелей берген.

Парлалга албаны.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың девискээринге өртке удур онза чурумну узадырының дугайында болгаш 2015 чылдың апрель 13-те Тыва Республиканың Чазаның №177 доктаалыга өскерилгелер кириеринин дугайында

2015 чылдың апрель 21 №202 Кызыл хоорай

Өрт айылының улуг болуп турары-биле холбаштыр Тыва Республиканың Чазаның док-таалды болза:

1. 2015 чылдың апрель 13-те Тыва Республиканың Чазаның «Тыва Республиканың девискээринге өртке удур онза чурумну тургузарының дугайында» №177 доктаалы-биле тургускан өртке удур онза чурумнуң күштүг чоруун Тыва Республиканың девискээринге 2015 чылдың май 12-ге чедир узадыр.

2. 2015 чылдың апрель 13-те Тыва Республиканың Чазаның «Тыва Республиканың девискээринге өртке удур онза чурумну тургузарының дугайында» №177 доктаалыга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) доктаалда:

а) 1 пунктуда «4» деп санны «12» деп сан-биле солуур;

б) 3 пунктуда:

ийиги абзацты дараазында эдилге-биле бижир:

« хамаатыларның арга-арыг-

же кирерин болгаш транспорт ай-маан олче кириерин, арга-арыгга ажилдарның бүгү хевирлерин кы-лырын болдурбас.»;

дараазында уткалыг абзацты немээр:

«көдээ ажил-агыйның ажил-лал черлерин чөлшээрел чок бот-тускалап өрттедир чорукту болдур-бас.»;

2) Өртке удур онза чурумнуң күштүг болуп турар үезинде Тыва Республиканың девискээринге өртке удур немелде хемчеглерни эрттиреринин планында:

а) 12 бөлүктө «арга-арыг өзмүнеринин девискээринге авто-мобиль транспортуң шимчээр чо-руун кызыгаарлаар» деп сөстөрни «хамаатыларның арга-арыгже кирер болгаш олче транспорт хе-рекселдерин кириер чорукту бол-дурбас (май байырлардарының үезинде шыңгы хемчеглерни алыр)» деп сөстер-биле солуур;

б) дараазында уткалыг 14 бол-гаш 15 одурулдарны немээр:

14. Өртке удур онза чурумнуң үезинде аңаар чоруктарны болдурбазының талазы-биле хемчеглерни алыр	чурумнуң күштүг болуп турар бүгү үезинде	Тыва Республиканың Дириг амытаннарны болгаш сугнуң био-логтуг курлавырларын камгалаарының талазы-биле күрүнө комитети
15. Өртке удур онза чурумнуң күштүг бо-луп турар үезинде часкы аңаашкыны болдурбас сорулга-биле арга-арыг иштинге рейд хемчеглерин кады эрттирерин организас-таар	чурумнуң күштүг болуп турар бүгү үезинде	Тыва Республиканың Дириг амытаннарны болгаш сугнуң био-логтуг курлавырларын камгалаарының талазы-биле күрүнө комитети, Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агыйының талазы-биле күрүнө комитети

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарда парлаар, «Интернет» информация-телекоммуникация четкизинде Тыва Республиканың албан-езузуңуң сайтызынга болгаш «Эрге-хоойлу медээлеринин албан-езузуңуң интернет-порталына» (www.pravo.gov.ru) кириер.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш. КАРА-ООЛ.

БҮРЗЕКЕЙ БИЛЕ ДАЖЫ-СЕРЕН

Фронтунуң бир чугула черинге полктуң эскадроннарының элтиг турушче аткаарлаашкынын хандылар дээш тыва пулеметчулар-биле танкыга удур боолар расчоттар артык күштүг дайзынның оруун дуй турупканнар.

Сурмичи суурну хостаар тулчуушкун үезинде гвардейжи улуг лейтенант Сат Бүркейниң пулемет взводу улуг эвес дөң кырынга быжыгланган. Аар пулеметтарны дайзынны ырактан-даа, чооктан-даа ийинче болгаш хачыландыр адар кылдыр тургузарын командир дужаган.

Гвардейжи старшина Куулар Дажы-Серен танкыга удур бооларның туруштарын ылап шилээш, расчот бүрүзүгө даалганы берген.

Мурнунда тулчуушкуннарга улуг аштырышкыннарга таварышканын өжүккеш, гитлержи командьлал совет шериглерниң кырынче улуг күштерин октап эгелзэн. Он-он фашист танкылар чоруп орган. Оларның соонда немец солдаттар кара шаар имилешкен.

Бүркей мөгүдөвзэн-даа. Ол дайзын-биле чаңгыс эвес удаа удур-дедир көржүп чораан. Пулеметчиктер «максимнер» артында тынар-тынмас чытканнар.

— Мээң командам чокка от ажитпас! — деп, командирниң далаш чок үнү бүзүрелдиг дыңналган.

Фашистерниң илчирбези дааш-шимзэн, доврак-доозун-биле чоокшулап орган.

— Раз так, фашист чыланнарже от!

Командирниң чидиг кыйгызы ыржымны үрелкен. Танкыга удур боолардан, пулеметтардан чаъс октар чоокшулап келген фашистерниң кырынче куттуула берген.

Ам Бүркейниң үнү үргүлчү дыңналып турган.

— Раз так, оң талаже от!

— Раз так, солагай талаже...

Бүркейниң «раз так» деп сестери дайынчыларны улам сокрук кирип турган.

Бир танк, ийи танк, үш танк өрттени берген. Арткан «тигрлер» дедир эзпкеннер. Оларның соо-биле фашист солдаттар дезипкеннер.

— Эр хей, Дажы-Серен! — деп, Бүркей алгырган. — Раз так, фашист чыланнарны кыргыңар! Пулеметчулар дескен фашистерни кыргый тудуп-ла турганнар. Он-он өлүг сектер гвардейжилерни мурнунга чыткылап калган.

Фашистер оңгарлып алгаш, атакаже база катап киргеннер. Сат Бүркей биле Куулар Дажы-Серен эвээш санныг гвардейжилерни баштап алгаш, дайзынның шавар халдаашкынын каш шак дургузунда ойтур шаап келгеннер. Взводтуң эки турачыларының саны эвээжеп орган. Дөңгүр-кызыл балыгланган, Дидиржаа биле Мөңгөштей маадырлыгы биле амы-тынындан чарылган.

Чеже-даа берге болза, тыва гвардейжилер туружун салбаан. Гитлержилер каш борбак дидимнерниң кырынче база катап

сөктүп кирипкеннер.

— Дужаал чокка аткаарлаас — деп, Бүркей шыңгы дужаган. — Төрзэн чурт дээш өлгүжө туржур бис. Тыва чонувуска берген даңгыраавысты үрөвөс бис.

База катап ок, боо кызаңайнып, частышкыннар диңмилеп эгелзэн. Гитлержилер мырыңай бо келгеннер. Хомушкун Лакпаның расчотунга Бүркей халып чеде берген. Кыргыс Сенчен-оол пулемет мажызын тудуп алган ыт чок чыткан. Маадырлыг дайынчыны чайладыр идип кааш, командир ооң пулемеду-биле боолап эгелзэн.

Дораан хамык пулеметтер ыттаваастай берген. Ынчан Бүркейниң бажынга база ок дээлкен. Коргуш чок командир пулемет мажызын салбаан.

Фашистер командирни диригетудуп алып бодааннар. Сат Бүркей сөөлгү гранаталарын туткаш, бүгү дурт-сыны-биле туруп келген. Ийи гранатаны ол бөлүк фашистерниң аразынче улай-улай октап четтигипкен. Өске талазындан автомат ээлчээ дыңналган соонда, пулеметчулар эрес-дидим командири, гвардейжи улуг лейтенант Сат Бүркей черже олуруп бады барган...

Тыва пулеметчиктерниң саны чүгле он бир кижиге турган. Он бир өлүм чок маадырлар.

Бүркейниң пулеметчиктериниң оң талазынга Дажы-Серенниң бронбойщиктери дайзынның калчаалыг атакаларын ойтур шаап турганнар. Оларның часпас адышкыннарындан он-он фашист танкылар, куяк-машиналар өрттөнгилзэн.

Полктарның элтиг турушче аткаарлаашкынын эвээш санныг тыва эки турачылар амы-тыны-биле хандырып шыдааннар. Сат Бүркейниң пулеметчуларының маадырлыг чоруунуң дугайы бүгү фронтуга тарай берген. Сөөлүндө он бир пулеметчик дугайында мындыг одуругларлыг ыры ты-вылган.

Ырак Тывадан

чаалажып келген

Ылап дидим

пулеметчиктер чүвө.

Оларның он бири өлүртсө-даа,

Орта чүс ажыг дайзын

кырдырган.

Араатан

фашист-немецтер-биле

Арзылаңнар дөг,

тулчуп турган,

Тывадан келген

пулеметчиктер

Тывынмазы чок гвардейжилер.

Дайын соонда Сат Бүркейниң кадайы Зоя Лоовайовна Долзатмааның меңээ бижээни болза:

«Ол (Сат Бүркей) чуруурунга кончуг ынак чораан. Ак харлыг Саян сыннарының сүүрлерин, Улуг-Хемниң бедик эриктин магадап көрүп чораан. Өөрү-биле кады аңнап, часпас адыгы деп мактадып шаг болган. Улустуң тоолдарына, алдан-маадырлар дугайында чугааларга кончуг ынак чораан. Хамааты дайынның маадырлары Чапаев, Щорс дугайында ырларны ырлаар, уруглары-биле хөглөп ойнаар чораан».

Сат Бүркей тыва эки турачыларның командири Кечил-оол-биле Тамбовтуң аъттыг шериг училищезин кады дооскан. Бөдүүн, хөглүг, карак кызыл, өөренинчел эр чораан. Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелей бээр, Сат Бүркей Ада-чурт камгалакчыларының одуруунга барган.

Ол фронтуге чоруп тура, кадайынга мынча деп чугаалаан: «Төрзэн чуртунга бердинген, ак сеткилдиг хамааты болурундан бедик хүлээлге чок. Тишелгелиг чанып кээр мен. Уругларывысты чаагай сеткилдиг кижилер кылдыр өстүрер сен».

Тыва чоннуң огу Сат Бүркей эдипкен сөзүгө ээ болуп шыдаан. Ооң өлүмү өлүм чок болуп арткан. Он бир тыва пулеметчуларның дугайында ырлар, шүлүктөр, шибижиттинген, тоолчургу чугаалар чонда тараан, оларның дугайында моон соңгаар-даа тоожулар, романнар чогааттынар.

Мен борта оларның эң баштайгыларының бирээзи, Тываның Улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының «Он бир» деп маадырлыг шиизиниң дугайында каш сөс чугаалаксап тур мен. Ол — ылап-ла Сат Бүркейниң он бир пулеметчуларының өлүм чок эрес-дидим чоруунга турсааткан чогаал. Ук шиини Тываның хөгжүм-шии театрының сценазынга тургускан, көргүскен. Ону Москвага орус дылга очулдурга, театрларже тараткан. Ровнонуң Н.Островский аттыг шии театрына «Он бирни» тургускаш, көргүскен. Мен ол шииниң шериг консультантызы болур ааскежиктиг болган мен.

К.Кудажының «Он бир» деп шиизиниң баштайгы көргүзүүн Ровнога көргөш, фашизм-биле өлүмнүг демиселдин үезинде кады чаалажып турган тыва өңүктөрүм-биле катап ужурашкан дег болган мен. Ол маадырларның дыка хөй украин черде акы-дуңма хөөрлеринде мөңгөзи-биле удуп чыдарлар. Ровнонуң артистери 1981 чылдың майда Тывага «Он бир» деп шиини көргүзүп чорааннар.

Куулар Дажы-Серен 1919 чылда Чөөн-Хемчик кожуунуң Шемиге төрүттүнген. 1941 чылда Араттың Революстуг Шериинге келдирткен, полктуң биче дарга школазын дооскан. 1943 чылда тыва эки турачылар-биле кады фронтуге чорупкан. Эрес-дидим, аваангыр Дажы-Серенге өөрү ынак, ону хүндүлээр чораан. Ындыг кижиниң фашизм-биле сегиржип алышкына маадыр болганы таварылга эвес.

Сат Бүркей, Куулар Дажы-Серен ышкаш маадырларга чүгле тывалар эвес, Россияның хамаатылары чоргаарланыр. Бистиң бөгүгү тайбың амыдыралывысты, уруг-дарывыска аас-кежикти, чырыткылык келир үени ындыг кижилер чаалап бергеннер. Ол кежикти камгалаар дээш демисежир ужурулг бис.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи, тыва эки турачыларның чаңгыс чучу, «Саяндан Ровно чедир» деп номнуң автору.

КОМАНДИР КЕЧИЛ-ОО

Тыва эки турачылар дайынчы боо-чепсекти ыдык кылдыр хүлээп алганнар. Маадырлыг Кызыл Шеригниң одуругларына дайынчының бедикадын алдарлыгы-биле шыңзыдарын даңгыраглааннар. Гвардейжи капитан Кечил-оолдун дайынчы селемени хүлээп алгаш, ону ошкап турар чуруу салгакчыларда артып калган. Дайынчы командирниң хажыт чок даңгыраа!

1944 чылдың февральдың ол хүннеринде Морозов аттыг 8-ки гвардейжи аъттыг дивизияның командьлалының Тываның Араттың Революстуг намының Төп Комитединге бижээн одуруглары бо:

«Силерниң улузунарның маадыры гвардейжи капитан Кечил-оолду бистиң каттыжышкынывыстың бүгү составы дидим болгаш эрес командир деп билир. Берге үелерде ол кезээде эң айылдыг черлерге барып, дайынчыларны хей-аът кирип, үргүлчү тиилеп үнүп чораан. Бистер тыва эскадроннуң дайынчыларын болгаш командирлерин чазактың шаңналдарына кирип, оларның чедишкыннерин төлөпти-биле үнелзэн бис».

Мен ол бедик эвес дурт-сынның, тырың мага-боттуг, кезээде арыг-силиг, чазык-чаагай командирни бодунга болгаш дайынчыларына онза негелделиг офицер деп билир мен.

Капитан Кечил-оол бистиң полугувуска чедип келгенде, Кызыл Шеригниң аъттыг кезээниң инспектору генерал-майор Смирнов ооң хууда херзэнге мынча деп бижээни база катап сактыры артык эвес.

«Дайынчы байдалды белен тодарадып, шиитпирни дүрген, бүзүрелдиг, дидим, үндезинниг хүлээп ап билир, дужаалдар бээри кыска, билдингир. Полк командьлап шыдаар».

Бо кыска сестерде тыва эки турачыларның командириниң дайынчы шынарларын сирип каан.

Камгалаалга турувуста Ахмеджанов-биле мени капитан Кечил-оолдун хүлээп алганын утпаан мен. Ол бисти тыва шай-биле хүндүлзэн чүвө. Кыска дышты ажыглааш, элзэн хөөрөшкен бис. Ровно операциязынга бистиң дайынчыларывыстың маадырлыг чоруктарын база сагынган бис. Командири эрес-дидим болгаш тыва эки турачылар тулчуушкуннарга шылгарап турарлар деп ынчан база чугаалаан мен.

Капитан кезек бодангаш:

— А командирниң эрес-дидими деп чүл ол ынчаш? — деп менден удур айтырган.

Ындыг айтырыгны манаваан болгаш тула берген мен. Оон ол-бо талаже булгап олурумда, Кечил-оол боду харыылады.

— Командир кижиниң дидими ооң бедик мергежилдинде деп бодаар мен. Дидим чорук анаала халымак эвес, медреселдиг болур ужурулг. Ол ышкаш шиит-

пир-даа, дужаал-даа, хакын-даа.

Бодунуң ол үзелин Кечил-оол практика кылып көргүзүп чораан.

Бир катап бистиң полк командьлалы, гвардейжи полк Е.А.Попов штаб ажылдары-биле беседа кылып капитан Кечил-оолдун дугаалай бергенин сак мен.

Е.А.Попов мынча дээ:

— Капитан Кечил-оол командир кижиниң албыгыр бүгү дүрүмнери син Ол удуртуп чоруур кижиге дөмөй эвес. Капитан Кечил-оол дайынчыларына чижек болуп чоруур. Ол бүрүзүнүң сагыш-сеткили, шыңгы негелделиг, Каяа-даа долу сагылгач чедип ап чоруур.

Полктуң, дивизияның церлери шупту капитан оолду билир болгаш оон чогуна магадап турганнар биле кады чаалажып кижилер амга дээр капитан оолду сактып чоруур.

Ону баштай көргөш, каржы деп санап болур, ында дайынчыларының дуга сагыш сала бергенде, мырыңай кээргээчел кижиге.

Капитан Кечил-оолдун ында эң чылыг сестериниң офицерлери Ахмед Носонов, Овчинников с үргүлчү чугаалап турган. Олар Кечил-оол-биле Тамбур аъттыг шериг училищеска кады өөренип турганнар, болу бээрге, чаңгыс полкка ражы бергеннер. Эрги өңү тулчуушкуннарга үргүлчү боттарына дузалажып, хөдөлип, дайынчы кады т чорааннар.

Немец эжелекчилерге тулчуушкуннарга онза гараңгай маадырлыг ч дээш тыва эки турачы эскадроннуң командири Кечил-оол дайынчы Кызыл Тук ор болгаш хөй санныг медалдар-биле шаңнаткан. Сөөл ону командьлал чери С.Эвилелиниң Маадырының адынче кириген.

Бистер, тыва эки турачының чаңгыс полкчулары, де эскадроннуң командири, Т улустуң эрес-дидим огу Т Кечил-оолдун Совет Төрзөн дээш немец-фашист эжелекчилерге удур тулчуушкун кылган шылгараңгай маадырлыг чоруун ам-даа магадаанаа чоргаарланып чоруур. Маадырның чырыткылык сө хевири амгы болгаш келир үе салгакчыларына кезээ мент артар.

Кандыг-даа херек туулга четкен турар ужурулг. Ва улустуң патриотчу болу интернационалчы шынык Т.Б.Кечил-оолга Совет Эвилелиниң Маадырының адын тывыскан.

Иван КУЗНЕЦОВ

(Материалдарны Таан-оол Хертек белеттештирди)

«Шын» солунуң 90 чылынга

СОЛУНУВУС —
ТӨӨГҮНҮҢ КӨРҮНЧҮҮ

«Шын» солуну Тываның төөгүзүнүн көрүнчү, ооң арыннарында шаг-төөгүнүн болуушкуннары бижиттинген эээр. Ол, шынап-ла, ындыг. «Шынның» 1944 чылда үндүрүлгелериниң арынна-рын ажыдып, сонургап көрөзүңер.

1944 чылда Тывага кол болуушкун тыва эки турачы аъттыг эскадронун фронтунан ээл келгени болган. Ада-чурттуң Улуг дайының аъттангаш, немец-фашизмиле демисежип, Украинаның хоорай, ууларын хостагып турар тыва эки турачылар төрөөн чуртунче чанып кээр барганының им-демдээ бо чылдың езинде-ле билдингир апарган. 1944 чылдың январь 1-де үнген «Шын» солунга эки турачы Билчиер-оол Тывага келгеш, эскер аттыг дааранылга фабрикасының кылдакчылары, Н шериг кезээниң дайынылары-биле ужурашкан дугайында эдээ парлаттынган. Кызыл Шеригниң ардейжи лейтенантызы Н.Д.Усков биле аа эки турачы отрядтың дайынчызы улуг сержант Ламаның Кызыл хоорайда келген дугайында «Шын» солун 1944 чылдың март-те үндүрүлгезинге дыңнаткан.

Майор Түлүш Кечил-оол команды-ан тыва эки турачы эскадронун 1944 чылдың июнь 14-те Кызылга чедип кели республикага эң онзагай болуушкун болган. Тыва эки турачыларны оларның а-иези, төрелдери, эш-өөрү болгаш ыыл хоорайның чурттакчылары өөрүшкү-найылыг уткуп алган. Бо төөгүлүг бо-шкун дугайында чуруктарны көрүп олуга, ол чуруктарның шынары багай-даа эа, ында тырттырып каан кижилерге аа эки турачыларның дайындан ээл тени чүү хире улуг, чугула болуушкун ганы илден. Оларның арыннарында үшкү чайнаан.

Тыва эки турачыларны фронтунга үдеп а, оларның душтуктары:

«Улуг-Хемниң паром кежи
Уткуп алып черим болзун».

Ырлажып турган деп, Ада-чурттуң Улуг дайыныңче тыва дайынчыларны үдеп анының херечилери улуг назы-харлыг илер чугаалап турарлар.

Ырда ырлап кааны олчаан болганы уктарның бирээзинден көскү. Тыва турачы аъттыг шериг эскадронунун ынчылары, оларның командири Түлүш ил-оол паром кежиинче чыскаалып ал-чоруп оорар, а Кечил-оолду огул Володя, Зоя, кадайы Ольга Григорьевна уткуп ил келген. Бичи Володяның бижири-и илден — куду көрнүп алган турар, а ы огул чаптап көрүп чоруур.

Кызыл хоорайның чурттакчылары тыва турачыларны холдарында дириг чечек-и уткуп турарлар. Тыва оолдар, уруг-немец-фашизм-биле эрес-маадырлыг шкан деп чүве оларның херектеринде ынналган орден-медалдардан илден. Ынчан чоннуң Чазак Ордузу деп адап аны, амгы Дээди Хуралдың бажынының ынага тыва эки турачыларның тиилел-и чанып келгенине тураскааткан кижиги киржикчилер митинг болган. Ингени ТАР-ның удуртукчуларының ээзи Базыр-Сат ажыткан. Ол митинг ында «Шын» солунда репортаж ирлиг материалда бижээни-биле эа, эки турачы аъттыг эскадронун идири майор Түлүш Кечил-оол миге чыгып келген чон мурнунга мын-еп чугаалаан: «Эки турачы бистер эң чуртувустуң, ада-иевистиң, арат вустуң, силерниң даалгаларыңарны аш идегелдериңерни чаңгыс мину-аа утпайн чораан бис. Ону илеткеп инге өөрүп тур мен...».

Дайын-чаадан бүдүн-бүрүн дириг ип кээри чүү хире аас-кежигил деп ни тыва эки турачы санитар кыстарның ээзи Роза Телер-ооловна Биче-кыстың ындан көрүп болур бис. Тыва эки тура-

чылар дугайында чуруктарның аразындан бо чурукту эң чырык, аас-кежик эң херел-диги-биле чайынналган төөгүлүг чурук деп чугаалап болур. Мындыг аныяк, мындыг чараш, от-көс дег тыва кыстар дайын-чаадан дириг чанып кээри дег аас-кежик кайда боор!

Эрес-маадырлыг дайынчы чоруу дээш тыва эки турачыларны шаңнаар, оларның дайынчы ат-алдарын мөңгөжидер тала-зы-биле хемчеглерни ал чорударының дугайында документиленни база ТАР-ның эрге-чагырга органның хүлээп алган.

1944 чылдың июнь 22-де үнген «Шын» солунга ССРЭ-ниң Дээди Чөвүлелиниң Президиумунун Чарлыын парлаан. Ооң сөзүглели мындыг.

Тыва эки турачы Роза Биче-кыс.

ССРЭ-ниң Дээди Чөвүлелиниң Пре-зидиумунун Чарлыы

Тыва Арат Республиканың эки тура эскадронун офицерлерин болгаш анаа дайынчыларын ССРЭ-ниң орденнери болгаш медалдары-биле шаңнаанын бадылаар дугайы.

ССРЭ Камгалалының Улус Комисса-риадындан 1944 чылдың май 26-да 461958/с дугаар бижик-биле кирип кел-гени езугаар бадылаар.

1944 чылдың июнь 28-те үнген «Шын» солунга Тыва Арат Республиканың Биче Хуралының Президиумунун Чарлыын парлаан. Ол чарлык езугаар Тываның эки тура эскадронун Республика ордени-биле шаңнаан, Тываның эки тура эскадронунга «Ровно хоорайның гвардейжи эскадрону» деп атты тывыскан, немец-фашистг ежелекчилерге удур демиселге өлген Тываның эки тура эскадронун дайынчыларының, сержантыларының болгаш офицерлериниң ат-алдарын мөңгөжидип, оларга турас-каалды Кызыл хоорайга тургузар дуга-йында шиитпирни хүлээп алган.

Тыва эки турачыларның хей кезии 1944 чылдың чайын чанып келген-даа болза, оларның чамдыызы немец-фашистг ежелекчилер-биле ам-даа демисешпи-шаан. Олар Европа чурттарын хостап чоруп турганнар. Чижээлээрге, Тываның ат-сурагылы мөгези Донгак Бегзи-Хуурак биле ооң эки Соян Чапсын, Монгуш Нордуп-оол, Чүргүй-оол Хомушку дээш, өске-даа тыва танкистер совет шериглер-биле кады Молдавияны, Румынияны, Венгрияны хостагып турганнар. Тыва эки турачыларның чамдыызынга Ада-чурттуң Улуг дайыны ам-даа төмөзүн, бо чылын 70 чылын байырлап турарыыс Тиилелгени олар Европа чурттарында чаалап ал, 1945-1946 чылдарда дайындан чанып кээрлер.

Көк-Кожай МОНГУШ.

ТИИЛЕЛГЕНИҢ ЧАГААЛАРЫ

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 70 чылында тыва эки турачыларның маадырлыг чоруунун дугайында чагаалар «Шын» солунун редакциязынга хейү-биле кээп турар. Оларны бистер «Тиилелгениң чагаа-лары» деп адап турар бис. Немец-фа-шизм-биле демиселдин кадыг-берге чылдары ооң киржикчилериниң хар-назыны, салым-чолдары ажылдыр шаг-төөгүнүн катап эгилбес үелеринде арткан-даа болза, амгы салгалдың кижилериниң сагыш-сеткилинде тыва эки турачыларның овуру-хевирини ут-тундурбас кылдыр чуруттунуп артып калганы өөрүнчү. Тыва эки турачылар дугайында чагаалар-биле номчукчу-ларны таныштырып көрөзүңер.

«Шын» солунунун Улуг-Хем кожуунун Ишти-Хем суурдан доктаамал бижикчи болгаш чагыдыкчы, хоочун башкы Нина Санчай бодунун чаңгыс чер-чурттуу, чуртталгазының сөөлгү чылдарында Хову-Аксы суурга чурттап чораан тыва эки турачы Монгуш Нордуп-оолдун, «УТКА 25 чылы» совхозка агрономнап чораан фронтучу Алексей Михайло-вич Зебровиц, Чаа-Хөлдүн Үрбүнден дайынче аъттангаш, Ровнону хостагып тургаш, украин черге кара бажын салган даайы Түлүш Халажыкович Сенгииниң, Керей дайынының киржикчилери Чалбаа Шынгараптың, Степан Чамзырынович Доржунун дугайында бижээн. Авторнун ачазы Санчай Түлүш «Кызыл коъш» чедиржип шаг болганын, авазы Кызыл-Уруг Санчай, ооң эштери Шаравии Тас, Чүсүмаа Сарыг-Хаа олар чылыг тоннар-ны, үш салаалыг шериг хол-хаптарын даарааш, фронтунге чорудуп турганын бижээни солун. Ишти-Хемге чурттап чораан фронтучулар дугайында Ишти-Хем школазынга материалдар школаның эрги бажыны-биле кады өрттенип кал-ганынга хоочун башкы хомудуп чоруур. Улуг эвес суур Ишти-Хемге аңгы-аңгы дайыннарның киржикчилери эрес-маа-дырлыг кижилер чурттап чорааны анаа эвес чүүл болбайн аан. Фронтучуларны билир кижилер бар турда, оларның дуга-йында сактыышкыннары бижип, мате-риалдарны дилеп, чыып ап болур-дур деп бодап сагышка кирер-дир.

Барыын-Хемчик кожуунун Шек-пээрден тыва эки турачылар Монгуш Чот биле Монгуш Шет оларның аттары-биле суурнун ийи кудумчузун адаанын, суурда «Мөңгө алдар» деп тураскаалды кылга-нын, эки турачыларның аттарын эдилээн кудумчуларда оларның төрелдери чурт-тап, маадырларның эрес-дидим чоруун ыдыкты-биле сактып чоруурун бодунун чагаазынга С.О.Ооржак дыңнаткан.

Улуг-Хем кожуунун Ийи-Тал сумузун-дан арат Калын-оол Бызагович Кыргыс Кызыл Шеригге дузаламчы кылдыр хей мал-маганын хамыкты мурнай бергенин, Ийи-Талдың чонунун мурнундан 300 хире шээр малды, 200 хире чылгы малды, хей мыйыстыг бода малды, самолеттар тудары-биле 1800 акшаны (ол шагда кончуг хей акша) фронтунге чорутканын хоочун башкы Анзатмаа Монгуш «Шын» солунче бижээн. Калын-оол Бызагович биле Дамбыр Байыровна Кыргыстар 3 уруглуг, 5 оолдуг, ниитизи-биле 8 ажы-төлдүг өг-бүлө чораан, өг-бүлениң эр ээзи Кызыл Шеригге улуг дузаны дээш Тыва Арат Республиканың ордени-биле шаңнатканын билип алганын база ол дыңнаткан.

Тыва Республика талазы-биле фе-дералдыг казна эргелелиниң камгалал килдизиниң ажылдакчызы А.Х.Ондар Сүт-Хөлдөн эки турачыларның ат-сывын чыскаап бижээн чагааны «Шын» солунче чоруткан. Ооң бижээни «...Бистиң Сүт-Хөлүвүстүң эки турачылары: Баян Он-дар Айыжы, Берге-Байыр Куулар Өрге,

Дыртык Ондар Чүсүмаа — танкист, Донгак Уйну-оол Дадаарыкпай, Куулар Дажы-Серен Лопсан-Дамбаа, Монгуш Байыскал Данзын — аъттыг шериг эскадронунун политика талазы-биле оралакчызы, Байыскалдың адын эди-лээн кудумчуда чурттап оорар мен, Мон-гуш Доржу Кежеге огул — эскадронун дөрткү взводунун командири, Монгуш Бүрбү Узун-Салчак огул, Монгуш Чып-бак Дүктүг-оол огул — Сурмичи дээш тулчуушкунга маадырлыгы-биле өлгөн, Түлүш Кара-оол Сундукпан огул (Иш-кинден), Мурзууна Ооржак Сундуй огул Ровно хоорайны хостажыр дээш, амы-тынындан чарылган.

Сүт-Хөлдүн оолдары бистиң чүрек-теривиске кезээ мөңгөдө артар. Бистиң аныяк салгалдарыыс оларны утпас».

Кызыл Шеригге дузаламчы кыл-дыр хей мал-маганын берген Улуг-Хем кожуунун Ийи-Тал сумузундан арат Калын-оол Бызагович Кыргыс дуга-йында бижээн, хоочун башкы Анзатмаа Монгуш Сүт-Хөлдөн эки турачы, танкист Ондар Чүсүмаевич Дыртыктың допчу намдарының, дайынчы шаңналдарының дугайында чагааны база бижээн. Танкист допчу намдарыга чаа чүүлду автор бодунун мурнундан немевээнин демдегеп каары артык эвес боор.

Мөңгүн-Тайгада хоочун бижикчи Адыг-оол Намгай-оол 2007 чылда чырыкче үнген номундан чаңгыс чер-чурттуглары, эки турачылар Иргит Маадыр-оол Кодур-оол огул, Салчак Бавуу Хойлукай огул дугайында чүүлдерин «Шын» солунга катап парлаары-биле чоруткан. Катап парлаан чүүлдер бистиң номчукчуларыыска со-лун эвес апаар деп бодап-биле оларны солунун арыннарынче үндүрбейн бар-дывыс. Бир эвес чаартыр бижээн, аңаа чаа солун медээлерни кириген болза, өске херек.

Тыва эки турачылар дугайында «Шын» солунга кандыг материалдар үнүп турарын хайгаарап, оларны кичээ-гейлиг номчуурун бижикчилеривиске сүмөлээр-дир бис. Чүге дээрге чаңгыс ол-ла маадырның дугайында материал-дар каттаптажып, ында чаа чүүлдер чок болза, номчукчуларга сонурганчыг эвес апаар. Бистиң бижикчиси Д.С.Данзын-оол эки турачылар, мөгелер Ойдууаа Оюн биле Бегзи-Хуурак Донгактың дугайында «Эки турачы» деп материалын редакцияже чоруткан. Ооң утказы хоочун журналист Владимир Чадамбаның мөгө эки турачылар дугайында бо чылдың март 5-те «Шын» солунга үнген «Наадымның тиилекчилери — фронтучу мөгелер» деп чүүлүнүн, Бегзи-Хуурак Донгактың дугайында март 19-та үнген «Дайынга-даа, тайбында-даа маадыр» деп чүүлүнүн утказы-биле демейлежи бээрге, парла-вайн барган.

Бистиң хоочун бижикчиси Б.И.Делег-оол тыва эки турачы он кыстарның бирээ-зи Дарья Кууларның дугайында «Шын» солунче бижээн. Ол маадырлыг тыва херээжен кижиниң дугайында ук автор ооң мурнунда бижип турган болгаш, бо удаада ооң материалдарының утказы катаптажы берген. Ынчангаш оларны парлаваан.

Тыва улустун немец-фашизм-биле демиселге, Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелге кириген үлүүнүн, тыва эки турачыларның эрес-маадырлыг чоруунун, оларның салым-чолунун дугайында хей материалдар, эвээш эвес номнар чырык-че үнген. Оларның дугайында билдинмес турган чаа чүүлдерни Улуг Тиилелгениң чылында «Шын» солундан бистиң ном-чукчуларыыс номчуксаары чугаажок. Фронтунга дузалаан араттар, тыва эки турачыларның дугайында чаа чүүлдерни «Шынның» арыннары манап турар.

Шаңгыр-оол МОНГУШ.

Кадыкшыл — эртиневис

«Серебрянка» келир өйлүг

Амыдыралдың хергелел бараанна-рынга болгаш аъш-чем, эм-таң аймаанга өртөктер кызыгаар чок улгаткан. Бо чорук кижилерниң кадыынга болгаш сагыш-сеткилинге аар согул болуп турар. Ынчангаш чоннун кадыының дугайында айтырыг чидии-биле тургустунуп келген.

Кижиниң кадыын экижидип, сагыш-сеткилди, мага-ботту кадыкшыдар, сергедир черлер хөйү-биле негеттинип келгени — хуннун айтыры. Бистиң республикада ол айтырыгны кыш, чай дивес шиитпирлеп турар чаңгыс чер бар. Ол дээрге «Серебрянка» санаторий-дир. Ооң турар туружу, Кызылдан ырак эвези, аргыжып чедеринге хөй акша-төгерик чарыгдатынмазы — бо-ла бүгү чүүлдер аарыг-аржык, кырган-дигең, чер чоруп шыдавас кижилерге кончуг таарымчалыг.

Аңаа барган кижиге бодунун «карманының» шаа-биле база үе-шагынын, ажил-агынын байдалы-биле 3, 5, 7, 10 хонуктарны төлөп алгаш дыштанып, эмнедип алыр арга ында тургустунганы кончуг эки-дир. Ында төлөвир ажил кылып турар кижилерге, пенсионерлерге болгаш I-II-III бөлүктүн инвалидтеринге аңгы-аңгы.

Мен аңаа 10 хонук дыштанып, эмнеттиргеш, ында эмчилер, сестралар болгаш ажил-дакчыларының кижиге хүндүлээчел, ээлдек, сагыш човангырын магададым. Мен ырак Бай-Тайгадан үнгөш, орайтап, кезээ 18 шак үезиде чеде бердим. Хүлээп албайн баар ийне деп муңгарап, бир эвес хүлээп албаза, аскак бутарым-биле канчап уругларым бажыңыга чедер кижиге боор мен деп боданып чордум.

Эжик аксында таңныыл оол мени хүлээп алгаш, боду ыңай-бээр маңнап тургаш, дежурный сестраны болгаш ажилдакчыларны чалап эккеп, хамык чүүлду таарыштырды. Ол боду мээң барбамны үстүкү каътка чедир көдүржүп, чедирип берди. Аңаа өөрээним илередип тургаш, ооң адын айтырып албаан болганымга хомудаан мен.

Санаторийниң арыг-силиг, аъш-чем кылырының шынарлыгы, амданныы, эмчилерниң эмнээри, сестралар, ажил-

дакчыларның сагыш човангыры, ээлдек, хүндүлээчелин катап-катап демдеглекседим.

Санаторийниң кол эмчизи Альбина Борисовна Ондар — езулуг-ла бурунгаар көрүштүг, ажилынга бердинген эмчи. Ооң бодалдары, планнары улуг. Санаторийни улам сайзырадып делгемчидер, бичии уруглар дыштанып эмнедир тудугну немей кылыры-биле смета-документацияны белеткээри дээш, оон-даа өске.

Эмчилер Силимаа Сергеевна Караштаева, Сайлык Сергеевна Иргит, терапевт Тамара Сангыр-ооловна Серен-Чимит болгаш физиокабинеттиң медсестразы Милана Кара-Донгак, хол-биле нугуур медбрат (хол-биле массаж кылыр) Орлан Хертек болгаш өске-даа ажилдакчыларының чымчак, чылыг көрүштүг хүлүмзүрүүндөн кижиге чайгаар-ла сегерей бээр.

Москвага 2002-2014 чылдарда Надежда Правдинаның «Кижиниң иштиги делегий» деп школазынга барып тургаш, социолог, культуролог тускай эртемни чедип алган кайгамчык кызымак, шудургу эмнекчи Марта Кирововнаның ажилы мактаксанчыг. Ол 2014 чылда психологтарның делегей чергелиг чыыжыңга «Тыва бурунгу ужулгар амгы үеде фэн-шуй эртеминде» деп мастер-классты эрттирген. Ынчан аңаа фэн-шуй талазы-биле тускай документини тывыскан.

Марта Кирововна дыштаныкчыларның сагыш-сеткили сергек болзун, хостуг үези ажыктыг эртсин дээш янзы-бүрү солун чүүлдерни эрттирип турар. Мээң аңаа турган 10 хонуумда безин хөй чылдарда Тываның сайзыралыңа үлүг-хуузуң кириген хоочун күрүне ажилдакчызы Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржак, республиканың улуг невролог эмчизи, Тибетке болгаш Индияга хөй чылдарда өөрөнгөн дээди эртемниг лама-башкы, сураглыг композитор Кертик-оол Данзын баштаан бөлүк композиторлар-биле база бодунун «Кадык амыдырал фэн-шуй эртеминде» деп беседа, ужуражылгаларны дыштаныкчыларның сонургалын хайныктырганының херечизи, дыштаныкчылар хөй айтырылгар салып,

боттарының бодалдарын илередип, дыка хөй үе иштинде салдыкпайн турдулар.

Дыштаныкчыларның аразында кандыг кижиге чок дээр. Малчын чораан, Каа-Хем, Сарыг-Септен келген, май 15-те 90 харлаар Саанай Салчак Хөөрген уруунун кулактары дыңнавастан-даа болза, угааны чарт, хөөрөп чугаалап орда дыңнаксанчыг. Ооң өөнүн ээзи Мунзук Узунович Салчак дайын-чаага киржип, Японияга четкеш, 8 чыл болгаш чанып келген. Узун назыдаан деп чугаалаар.

Василий Семенович биле Александра Ильинична Лысковтар, кайызы-даа 87 харлаар. Олар дайын үезинде Шушенск районунга колхозка ажилдап чораан. Тывага 1965 чылда келген. Шоома Молоскопович Даржай 75 харлыг, Улуг-Хем солунунга 20 чыл ажилдаан, башкы, журналист. Кончуг солун кижиге болду. Римма Бөөдей Кудужаповна кооперация шугумунга Эрзин, Бай-Тайга болгаш Кызылда «Индекс» КХН-ге хөй чылдарда ажилдаан. Роскооптун дээди шаңналының эдилекчизи. Иймеден келген Аида Хавчаевна Тюлюш техниктиг ажилчын, чартыктап арааш, пенсиялаан.

Болар дээрге, 40 шаа дыштаныкчылар аразында, эң солун, чугаакыр, хөглүг кижилер-дир. «Серебрянканың» бүгү ажилдакчыларынга, хөй-хөй дыштаныкчыларга кадыкшылды, аас-кежикти, бүгү талазы-биле чедишкinnerни күзедим. «Серебрянка» моон-даа соңгаар сайзырап, кижилерниң кадык-чаагай амыдыралының бүзүрелдиг магадылалы болурун йөрээдим.

Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК,
ТР-ниң алдарлыг башкызы.

Буянның эмчилер

Бис, тожулар, арыглыг, каас-чараш бойду малдыг, кат-чимистиг, байлаңныг, аң-меңни гамчыктыг оранда чутураары-виска аажок чоланыр бис.

Тожу кожуунда бо үеде даа, бичии-даа кижил аразында диш аарыг непертеңгей. Диш аары лээрге, баш дескинер, аарыыр, кижиге чуну канча даа аайын тыппайн баар кожуунун диш эмчизи — Людуповна Чыргалан эвилең-ээлдек, чараш чаңын аарыг улус кайга мас. Чечена Людуповна дээде хүлүмзүрүп чоруу Кемеровонун эмчи академиясы 1997 чылда дооскаш, төрөөн чурту Тожуга диш болуп, ажилчын базым эгелээн. Ийи дугаар дээ темни 2012 чылда чедип, база мергежилдиг кижиге.

Чечена Чыргаланның сестразы база-ла чаңгыс чурттуу Ульяна Маады — зылдың эмчи колледжиге доозукчузу. Бо эмчилер ка даа үре-түннелдиг күш-а дээш республика, кожуун гелиг хүндүлөп бижиктер шаңнаткан. Олар чаңгыс чурттууларының хүндүл чаалап ал, аарыг кижиге кадыкшылы дээш дүн-хүн ажилдап турар. Хомудал теринде Чечена Чыргалан Ульяна Маады эмчилерге четтиргенин илереткен бижиге дыка хөй.

Г.ТАЙБ

Тожу кожуун,
Сыстыг-Хем суур.

Чонунга макталдыг

Эмнелге девискээри кезээде арыг-силиг.

Эрткен чылын участок эмнелгезинге чаа оран-сава немешкен, ол дээрге коллективке эргежок чугула эмнелге лабораториязы-дыр. Ол амгы үениң негелделеринге дүүшкен чаа дериг-херекселдер-биле четчелеттинген. Ынчангаш эмчилерниң ажилыга канчаар-даа аажок улуг ачы-дузазын көргүзүп эгелээн.

Лаборант Анаң-оол Норбу-

жапович Хертек Минусинскиниң медицина училищезин дооскан. Кара-Хөл участок эмнелгезинде ол 26 чыл ажилдап турар. Эптинг-эвилең, ажилынга бедик харысалгалыг эмчизин чаңгыс чер-чурттуулары хүндүлээр. Участок эмнелгезиниң коллективи Анаң-оол Норбужаповичиниң кызымаккай ажилын үнелеп, шаңнал-макталдарже кирип келген. А.Н.Хертек ТР-ниң Дээди Хуралының хүндүлөп бижииниң,

Россияның Онза байдал яамызының хөрек демдээ-б шаңнаткан.

Мергежилдинге бердинт арга-дуржулгалыг эмчи болуп эмнелге коллективи чаңгыс чурттууларының кадыкшылдыг дээш моон соңгаар-даа сеткилден бердинип ажилдаар дээр чугаажок.

Светлана ДАЧЫН-ХЕ
М.НОРБУНУҢ тырттыр чуруктары.

Лаборант А.Н.Хертек.

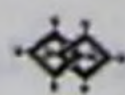
Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөлде участок эмнелгезиниң ажил-ижи чымыштыг.

Ында эмчилер чүгле суурнун чурттакчыларының эвес, а ырак-узак коданнарда малчыннарның, аңчыларның кадыкшылдыг дээш харысалгалыг. Шаандан бээр чонга хүндүлөлдиг, бедик мергежилдиг эмчилер ажилдап чораан. Ол дээрге Хеймер-оол Салчакович Байыр-оол, Оттук-оол Белекович Саая, Байлак Иргитовна Мазылай, Билчиймаа Дүлчаевна Хертек, Алдын-оол Норбужапович Хертек, Алдын-кыс Чаяан-ооловна Хертек, Борбак-

чагыг-сөзүн аныктар хажыт чокка күүседип, оларның чоннун кады дээш ак сеткилдиг ажил-херзэн уламчылап турарлар. Эмчилер, эмчи сестралары, санитаркалар — шупту макталдыг ажилдап турар. Сумунун алдарлыг херээженнериниң бирээзи, эмнелгеде хөй чылдарда ажил-агый эргелекчилеп ажилдап турар Кара-кыс Ленчаевнаның эгелээш-кини болгаш удуртулгалы-биле дузалал ажил-агыйын кылып ап, ногаа аймааның дүжүдүн шаа-биле ап, мал-маганны тудуп турары — өскелерге езулуг үлөгер-чижек.

Кара-Хөл сумузуңуң участок эмнелгезиниң коллективи.

Амыдыралдың кадык омур-хевир дээш...

УС-ШЕВЕР, СПОРТЧУ БАШКЫ

Кежээ кижиден ажил кор-
гар дижири дег, кандыг-
даа ажилды чажам дивес, эчи-
мге чедирер, «алдын холдуг»
турар. Бистиң Кочетов
школазында 1996 чылдан бээр
адакчылап, директорнуң ажил-
лаш таласы-биле оралакчы-
лы бооп, а амгы үеде ортаакы
классларда оол уругларның күш-
ажил кичээлдеринин бир-ле
ордагай башкызы бар. Ол тыва
чонун «Айт болуру кулунундан,
кижи болуру чажындан» деп
негиз домаанда дег, кончук-ла
ортуг-томаанның, арыг-сиги,
иче сеткилдиг, ажилгыр-кежээ,
дузааргак, эш-өөрзүрек кижини.
Аян Мөңгеевич Оюн шко-
лазы чылдарында-ла спортчу
оюм-бүрү хевирлеринге дески:
ол бөмбүүнге тергин ойнакчы,
турист. Аян Мөңгеевичиниң
дургулгазы-биле 1994 чылдың
доозукчулары школачы-даа
ылдарында, сөөлүнде шко-
ла доозукчанда-даа туристчи
аргылдааларга школазының,
урунун адын камгалап, ко-
рун болгаш республика черге-
ти аргылдааларга үргүлчү-ле
орни черлерни ээлеп келген-
ер. Ол — ам туризмниң хоочу-
болгаш школа коллективиниң
оо кожуунуң командазының
не дуржулгалыг киржикчи.
Чылдың-на туристчи, эко-
пут слеттарже чорааш,
Мөңгеевич шаңналдарын
дуктапкан-на кээр.
Амыдыралга ынак, кызы-
к кижилер черле ындыг,
негизден бир тускай, бу-
каар чүткүлдүг болур. Аян
Мөңгеевич Тываның Күрүн
өверситетиниң куш-культура
культетинде ам үшкү курузун-
өөренип турар.
Аян Мөңгеевич — тулган
шевер. Школавыстың класс-
инет бүрүзүнде, коридор-
да, школаның кочегарында,
женикчилерниң чайгы прак-
а эрттирип ажилдаар, ногаа,
тофель-даа тарыыр огород

салгалыг, кылган ажилының
түннели чедимчелиг, негелделиг
боорга, коллектив кижигүннери,
администрация ону оол
уругларның технология башкызы
кылдыр томуйлааны анаа эвес.
Шынап-ла, ол бүзүрелди Аян
Мөңгеевич бадыткап ажилдай
бергенден бээр ам дерт чыл че-
дип турар. Чазак Баштыңының
төлөвилели езугаар школаларга
эр башкыларны хаара тудар деп
саналыга бо башкы бодунуң
төлөптүг чоруу-биле, ажилыга
кызымаа-биле тааржып турар.
Аян Мөңгеевич — суурда
үлгерлиг адаларның бирээзи.
Оон өөнүн ишти Снежана Сер-

геевна школа буфетинде 2001
чылдан бээр поварлап турар.
Снежаның холу чөмзиг, эл-
бек. Ол янзы-бүрү чаагай чөм-
нерни чай чок кадында кыла
кааптар кижини. Школага эртип ту-
рар кожуун болгаш республика
чергелиг янзы-бүрү конферен-
цияларга, семинарларга, мар-
гылдааларга келген чонну Сне-
жана күзөлдү-биле чөмгөрип
турар.

Аян биле Снежана — бе-
леткел класзындан эгелээш
11 класска чедир өөрөнгөн
чаңгысклассчылар. Школачы
найырал бүзүрелдиг ханы ынак-
шылче шилчезиниң түннелинде
олар өг-бүлени тутканнар.
Оларның өг-бүлө альбомун
эскеринчел кижини көөр болза,
Аян биле Снежана, чүгө-ле ийик,
класстың бөлүк чуруктарында
үргүлчү-ле кожа турарлар бол-
дур ийин. Амыдыралдың эге
оруктарының чажыт демдекте-
ри ол-дур деп бодал сагышка
кирер. Олар 4 кыстыг. Улуг кыс-
тары — ийистер, олар — ТКУ-нун
студентилери, Хажытмаа — пси-
хология, Хандываа дыл фа-
культеттеринде өөренип турар.
Ортун кызы Адыяа — 6 класс,
хеймери Аюша уруглар садында
барып турар.

Өг-бүлениң эрээзиниң эрес-ке-
жээзи, холу туттунуру, ус-шевер
чурттап олурар бажыңының
даштындан-на илдең. Аныяк өг-
бүлө мал-маганын тудуп, огоро-
дунда ногаа, картофелин тарып,
күс келирге, элбек дүжүдүн ажаап
ап, артыкшылдыын чону-биле
үлөжип олурарлар.

Аян Мөңгеевичиниң ажил-
амыдыралына улуг-улуг че-
дириннери, өг-бүлөсүнө
аас-кежикти, туристчи коклазын
ам-даа хөй чылдар дургузунда
уламчылаарын күзөлдүс.

Ольга ОЮН,
Кочетов школазында
башкы.

Чуруктуу хуу архивтен ал-
ган.

БИСТИҢ АРГА-СҮМЕВИС

Бо чылдың март айның
бегезинде, частың
дугаар хүнүнде, Тыва
республиканың ат-сурагыг
мейжизи болгаш тыва
ештиң хоочуннарының ара-
да эң шыырак мөгелерниң
ээзи Лазо Довуевич Монгуш
харлаанынга тураскааткан
хүреш маргылдаанын эрт-
ди. 55-60 харлыг, 61-ден өрү
ынныг хоочун мөгелер деп
тылдааның киржикчилерин
ынак бөлүктээни дыка таа-
малыг болган. Чүгө дээр-
Россияда эр улустун пен-
же үнер адаккы хар-назыны
хар, үстүкү хар-назыны 60
Республиканың аңгы-аңгы
уннарындан ат-алдарлыг
ун мөгелер боттарының
ун бо маргылдаага база
ип шенедилер. Шүгген,
үрлөшкен, шаңналдыг чер-
же кирип хүрешкен мөгелерни
эктиг белектер, хүндүлел би-
тер-биле шаңнады.

Маргылдааның соонда хоо-
мөгелер тыва хүрештиң
ы байдалының дугайында
ш-сеткилин үлөжип, арга-
е солчуп, хоочуннарының
а хүреш федерациязын тур-

гузаны чөптүг деп саналдаан-
нар. Республикада тыва хүреш
федерациязы ажилдап турар-
даа болза, хоочун мөгелерниң
аразынга ажил чоруттунмайн
турарын олар демдеглээннер.
Бир эвес хоочуннар ортузунга
тыва хүрешти эки сайзырадып,
хөй маргылдааларны эрттирип,
янзы-бүрү хөмчөглерни органи-
застан турар болзувусса, чурт-
талгавыс сергек, каң кадык,
күш-шыдалдыг, тура-соруктуг,
чамдык эштеривис арага-да-
рындан ыракта хоорук болгаш
аныяк-өскөнниң кижизидил-
гезинге хоочун мөгелер улуг
салдарлыг болур ужуруг. Хоо-
чун мөгелерниң тыва хүрешке
республика федерациязын
тургузуп алгаш, оон салбыр-
ларын кожууннарга чүгө орга-
низастан болбас деп. Ынчан
тыва хүрештиң сайзыралын-
га, боттарының байлак арга-
дуржулгазын аныяк мөгелерге
дамчыдып бээринге хоочун
мөгелерниң киржилгези дыка
идеңкейжи боор.

База бир бодалым, хоо-
чун мөгелер аразында тыва
хүреш маргылдааларын 55-60
хар-назынныг, 61-ден өрү хар-

назынныг мөгелер аразында
эрттирер болза эки. Хоочуннар
аразында маргылдаалар 45 хар-
дан өрү хар-назынныг мөгелер
аразында болуп турар. 45 хар-
лыг мөгө-биле 60 харлыг мөгени
хүрештирери канчап-даа таа-
рымча чок. Тыва хүреш маргыл-
дааларын 55-60 хар-назынныг,
61-ден өрү хар-назынныг хоо-
чун мөгелер аразында эрттире-
рин чурумчудуп алырын Тыва
Республиканың хүреш федера-
циязынга сүмөлөп тур бис.

Кожууннарның Чаан, Начын,
Арзылаң мөгелери деп аттарны
шүүлген мөгелерге тыпсып тура-
ры эки-дир. Ындыг-даа болза, бо
таласы-биле тускай комиссия-
ны тургузуп, хүндүлүг аттарны
тыпсырының чурумун чаңгыс
аай чурумчудуп алыр болза эки.
Комиссияның кижигүннеринге
аныякандан хүрежип келген
улуг арга-дуржулгалыг, чонунун
мурнунга хүндүткелдиг хоочун
мөгелерни база кирип ужуру-
луг. Ынчан бистиң ынак тыва
хүреживис улам сайзыраар.

Михаил МОНГУШ,
РСФСР-ниң спорт мас-
тери, Моолдун Баян-Өлгий
аймактың Аварга мөгези.

Арыг ханныг чорааны шын

Январь 31-де 10 дугаарлыг
«Шын» солунга үнгөн Ч.Ондарның
«Шыңгыс хөмчөглер алыр үе кел-
ген» деп материалын чүлдүгүнүп
деткивишаан, бодалдарымны иле-
редир бодадым.

Тыва ССРЭ-ге каттыжа бээр
билек, садыглары 200 литр дос-
каар ишти спиртти эккеп турган деп
каая мен, бичии кижини, билер мен.
Дөрт, беш класс (1963 чыл) хире
кижи садыглары чөдө бээримге,
шынап-ла, улуг-ла демир, кара
доскаардан граммнап спиртти са-
дып турар чораан. Оон садыгның
эң үстүкү полкада шампан, коньяк,
водка, портвейн шилдерни чыс-
каап каан, кыры куурара довурай
берген тургулаар чүве. Ол үеде
спиртти граммнап, бир-ийи шил
водка садып алган кижилерниң
хөөрежип-даа турары көзүлбөс
азы бичии кижини эскербес турган
чоор бе. Оон эскерип чоруурумга,
школа доозуп турар үемде эзи-
рик улустар көскүлөңгөп эгелээш.
Чажырып-чаап-даа канчаар бис
«сөөлүгү кезээвиске» школа доос-
канывысты «чүп», шаавыс-биле
ишкележик бис.

Чогаалчы М. Ховалыгының
«Арыг ханныг тывалар» деп тура-
ры кончук шын. Эң арыг, ажыктыг
тыва чөмөргө чөдөр чөм чок. Та-
раа, чингө-тараа хооруп, соктап,
дээрбелеп чири-дир бис. Тыва ара-
гавыс бо шагның «технар» водка-
зынга бодаарга, эң арыг, кадыкка
хора чок. Ынчангаш тываларның
ханы арыг, белен аарывас чо-
рааны ол. Бистиң мал-маганывыс
арыг эм ойттарны чип, арыг хөм
суглар, аржааннарны ижип чо-
руур. Башка кирбес-ле чүве чок:
улуг фермалардан туткаш, тыва
араганы болбаазырадып садар
база деп-даа бодаар сен. Өшкү
сүдүн сагташ, ол-ла изиг (парной)
ижип чоруур болза, ижин-баар,
харын-даа ыжык аарыгларын-
дан чайлап болур. Бот-боттарын
чишкен кудаларны көөргө база
эпчөк чорду. Өгленишкен уруглар
кудазынга 10 ажыг амылыг мал-
маганы дөгөргө деп чүвени эде
көөр болза эки. 2010 чылда ТР-ниң
Улуг Хуралының Төлээлекчилер
палатазының даргазы Хонук-оол
Монгуш «Тыва кижиниң үш доюн

эрттирериниң чуруму» деп кончук
эки номну үндүрдү. Ол ажыктыг
номнуң күүсөлдөзи кайыл, док-
таал-саавыр, дужаал үндүргөн бе?

«Шын» солунга каш чыл бу-
рунгаар сарыг шажын темазынга
мындыг чүүлду номчааш, ам-даа
дидирээр мен. Өг-бүлө туткан
уругларның кудазынга 10 ажыг хөй
дөгөрип, дыка бай кылдыр өглээш.
Каш ай эрткенде, орук озал-он-
даанга таварышкаш, аныяк кыс
«бурганнай бээр». Дуу өртемчөйде
ол уругну сандайда олуртуп алган
хилинчектеп шийткен: «Чүгө ынча
хөй дириг амытаннар амызынга
четкен силер, оларның хилинчээ
чедип турар-дыр» дээн.

Пиво, боярышник садып,
улустун кадыын үрөп турар хуу
сайгарлыкчылар, садыгчыларны
сайгарып турары кончук шын. Аба-
кан хоорайда хуусаазы эрткен пиво
садып турар склад эргелекчилери:
«Тывалар чүгө чиде бердилер, ка-
жан кээр ирги?» — деп кыжырып
турганын «Шын» солундан ном-
чудум. Саян ажыг кожаларывыс
бисти ол хире куду көрүп, хораннап
турар-дыр, коргунчуун!

«Светофор» деп садыгга база-
ла хуусаазы эрте берген барааннар
садып турарын чон шагда чугаала-
жы берген. Ол дугайында хөмчөг
алдынып турары билдинмес.

Аныяктар өг-бүлө планнааш-
кынын тургузуп, уруглуг болурунун
мурнунда бир чыл пиво, оон-даа
өске багай шынарлыг арагалар
ишпези чугула. Төрүттүнер дээн
чаш төлгө арага багай салдарны
чедирип турарын медицина ай-
тып турар. Оон уржуундан бажы
ыжык, суглуг, мунчу, хан-дамыр,
чүрек, чүстер аарыглыг уруглар
төрүттүнүп турары бо-дур. Ында
чаштарның буруузу чок, ол арыг
бурганнар-дыр. Араганың хайы-
биле аарыг уруг төрүттүнүп кээр-
ге, ону эмчиледи, хилинчектенип
чоруурууска боттарывыс буруулуг
бис.

Тыва чон арыг ханныг чон бол-
ганда, келир үеде кадык-чаагай,
угаанныг салгалдарлыг болурун
кызыдаалыңар.

Раиса ХОВАЛЫГ, эмчи эне.
Кызыл хоорай.

Чаан мөгө атты тыпсыр бе?

Сайын-Белек Михайлович
Тюлюш — Тываның Арзылаң
мөгези. Бо мөгениң биче сеткил-
дин, спортка бердингенин, эш-
өөрүңгө, чонунга хүндүткелдин
билер бис. Сайын-Белек Тирилге
хүнү май 9-та эртер хүрешке 7 чыл
улай шүглүп келген. Тыва биле
Россияның демнежилгезиниң база
Кызыл хоорайның тургустунга-
нындан 100 чылдаан юбилейинге
эрткен хүрешке база шүглүп үнгөн
болгай.

2015 чылдың май 9-та,
Тирилгениң 70 чылында база
шүглүп үнер болза, ТР-ниң Чаан
мөгези деп хүндүлүг атты тыпсы-
ры шын болур ирги бе. Оон ыңай
Арзылаң аттыг аныяк мөгелеривис
чок. Арзылаңнарывыс хоочуннар
санынче кирген. Арзылаң атка
төлөптүг аныяк мөгелеривис хөй:
Ким Седен-оол, Ай-Демир Монгуш,
Андрей Монгуш, Сылдыс Монгуш,
Отчугаш Тежит, Буян Бүрбүжүк
дээш, оон-даа өскелер бар.

ТР-ниң Начын мөгези атка
төлөптүг, чараш хүрежи-биле чо-
нун өөртүп чоруур аныяк мөгелер:
Аңгыр Куулар, Айдың Монгуш, Ва-
лери Ондар, Айдың Дун, Камга-
лакчы Монгуш, Эрес Оюн, Ахмед
Чаймаа дээш, оон-даа өскелер.

Кожууннар аайы-биле тыва
хүрешти шаңнал-макталдыг эрт-
тирип турары хүрешти сайзыра-
дырынга эки салдарны чедирип
турар. Кожууннар мөгелеринге
хүндүлүг аттарны тыпсып турары
— мөгө кижиге улуг чоргаарал.

Тыва хүрештиң бижиттинмээн,
сагып чоруур дүрүмүнде тыва
езу-чаңгылдарга хамааржыр эки
чүүлдер хөй. Мөгө кижини эжин, чо-
нун хомудаттас. Оорлап, мөгелеп
болбас. Арага, таакылдан хоорук
чоруур. Аймак чонунга дузааргак,
аныяк-өскөнгө үлгер-чижек болур
дээш, оон-даа хөй эки чүүлдер бар.

Хүреш дээрге спортчу оюн
боорда, кандыг-даа мөгө кижиниң
күжү, арга-мергежили негеттинер
кадыг оюн-дур. Кандыг-даа тудуш-
туг, аргалыг мөгө турар. Мөгелер
боттары аразында кончук эки
хүндүлөжир болза эки. Ийи мөгө
октажып шыдавайн, үр апаарга, ка-
жык уштуп үндүрер, шийдер дүрүм
бар апарган. Хүрежип турган мөгө
эжин бо эжинге шимчөвейн туруп
бер дээрге эпчөгүн.

Бо-ла чүүлдерни хүндүлүг чо-
нуvus канчаар шийтпирээр ирги?
Арга-сүмезин кадып, харылыаар
боор деп идегедим.

Эрес-оол ДОНГАК.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республикасы талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-тү бүртүскен. Херчилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парламентинг материалдарның авторларының бодалдары редакцияга туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгган саннары болгаш еске-даа фактылары дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.